

«Η σύνθεση εθνικής και κοινωνικής συνείδησης
στην επαναστατημένη Σάμο (1805-1834)»

Γιώργος Καραμπελιάς

Όσοι τὸ χάλκεον χέρι
βαρὺ τοῦ φόβου αἰσθάνονται,
ζυγὸν δουλείας, ἄς ἔχωσι
θέλει ἀρετὴν καὶ τόλμην
ἢ ἐλευθερίαν. []

Ἴδου καὶ ὁ μέγας τρόμος
τῆς Ἀσίας γῆς, ἡ Σάμος·
πλέξε δι' αὐτὴν τὸν στέφανον
ὑμνητικὸν καὶ αἰώνιον
λυρική κόρη.

Ἀνδρέας Κάλβος, *Εἰς Σάμον*

Ἄν, γύρω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς φύσης τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21, ἐρίζουν δύο ἀντιλήψεις, ἡ μία ποὺ τὴν θεωρεῖ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικο-ἀπελευθερωτικὴ –ἀποψη τὴν ὁποία συμεριζέται καὶ ὁ υποφαινόμενος– καὶ ἡ δευτέρη κατ' ἐξοχὴν «αστικοδημοκρατικὴ», με ἀφετηρία τὸν Γεώργιο Σκληρὸ τοῦ *Κοινωνικοῦ μας ζητήματος*¹ καὶ τὸν Γιάννη Κορδάτο², ἡ σαμιακὴ ἐπανάσταση ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση, ὅπου τὸ κοινωνικό/διαφωτιστικό ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο καὶ ἡ ἐθνικὴ διάσταση μοιάζουν νὰ συντίθεται σὲ ἓνα ἐνιαῖο καὶ ἀρμονικό σύνολο.

Ἐδῶ, ἡ ἀπουσία Τούρκων γαιοκτημόνων, καὶ γενικότερα ἡ ἐξαιρετικὰ μειωμένη παρουσία τῶν Τούρκων, ὁδήγησε στο φαινόμενο οἱ προεπαναστατικὲς συγκρούσεις νὰ ἀποκτήσουν ἓναν ἐνδοελληνικό κοινωνικό καὶ ταυτόχρονα ἐθνικό χαρακτήρα, μιὰ καὶ οἱ κοτζαμπάσηδες/Καλικάντζαροι συμμαχοῦν ἀπροκάλυπτα με τὴν τουρκικὴ ἐξουσία ἐναντία στο λαϊκὸ ἐπαναστατικὸ «κόμμα», τοὺς Καρμανιόλους. Ἀκόμα καὶ ὅταν θὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '21 καὶ οἱ προτεραιότητες θὰ ἀντιστραφοῦν, με τὸ ἐθνικοἀπελευθερωτικό στοιχεῖο νὰ γίνεταί προφανῶς κυρίαρχο, καὶ πάλι οἱ Καλικάντζαροι θὰ ἀντιταχθοῦν σὲ μιὰ Ἐπανάσταση τὴν ὁποία θὰ διεξαγάγουν ἀποκλειστικά οἱ Καρμανιόλοι καὶ ἡγεσία τοὺς. Κατὰ συνέπεια, κοινωνικὴ καὶ ἐθνικὴ συνείδηση καὶ ταυτότητα θὰ ἐκφραστοῦν ἐδῶ σὲ μιὰ ἰδιαίτερη σύνθεση ποὺ ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα. Αὐτὸς εἶναι, ἀραγε, ὁ λόγος ποὺ οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐπανάσταση στὴ Σάμο εἶναι σήμερα ἀποσιωπημένοι ἢ μήπως συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι³;

Καλικάντζαροι καὶ Καρμανιόλοι

* Εἰσήγηση τοῦ συγγραφέα στο Δ' Συνέδριο τῆς «Ευρωπαϊκῆς Ἐταιρείας Ευρωπαϊκῶν Σπουδῶν», Γρανάδα Ἰσπανίας, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010.

¹ Γεώργιος Σκληρὸς, *Τὸ κοινωνικό μας ζήτημα*, Ἐκδόσεις Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου, Ἀθήνα ²1922 (1η ἐκδ. 1907).

² Γιάννης Κορδάτος, *Ἡ Κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821*, Φιλοσοφικὴ καὶ Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη Γ. Ἰ. Βασιλείου, Ἀθήνα 1924.

³ Τελευταία, πάντως, μοιάζει νὰ ἀναζωπυρώνεται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σαμιακὴ ἐπανάσταση. Βλέπε μετὰξὺ ἄλλων τὴν ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Μιχαὴλ Σακελλαρίου, *Σαμιακά*, Μυρμιδόνες, Ἀθήνα 2010, καθὼς καὶ τὸ πρόσφατο Συνέδριο, *1821, Σάμος καὶ ἐπανάσταση*, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὶς 28 καὶ 29 Μαΐου 2010, στο Πυθαγόρειο τῆς Σάμου, ἀπὸ τὸ Πνευματικὸ Κέντρο Δήμου Πυθαγορείου, τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ νομοῦ, τὸ Τμῆμα Μαθηματικῶν τοῦ Παν. Αἰγαίου, τὸ Πνευματικὸ Ἴδρυμα Σάμου «Ν. Δημητρίου» (στο ἐξῆς ΠΙΣΝΔ) καὶ τὸν Ὄργανισμό Πολιτισμοῦ τῆς Νομαρχιακῆς Αυτοδιοικήσεως Σάμου.

Η Σάμος, στην ύστερη βυζαντινή εποχή, είχε ερημωθεί και περιγράφεται σαν έρημη χώρα⁴. Ο Κιλίτζ Αλή, χριστιανικής καταγωγής, κουρσάρος και ναύαρχος του οθωμανικού στόλου, μετά το 1562, εγκατέστησε εποίκους, οι οποίοι έπαιρναν όση έκταση γης μπορούσαν να καλλιεργήσουν, ενώ απαλλάσσονταν επί επτά χρόνια από κάθε φορολογία. Μετά τον θάνατό του, το 1587, η νήσος παραχωρήθηκε στον *Σείχ ουλ ισλάμ* (θρησκευτικό ηγέτη του Ισλάμ).

Έτσι, το 1714, κατοικούσαν στη Σάμο 12.000-15.000 κάτοικοι⁵, ενώ, μετά τα Ορλωφικά, μετανάστευσαν πολλοί από την Πελοπόννησο και το Αρχιπέλαγος, έτσι ώστε ο πληθυσμός, στην απογραφή του 1828, να καταμετρηθεί σε 29.356 κατοίκους⁶. Στην περίοδο 1680-1828, ο πληθυσμός αυξήθηκε από τις 11.200 στις 29.356, με πυκνότητα 61,7 άτομα ανά τετρ. χλμ., όταν, την ίδια στιγμή, στην Πελοπόννησο, έφτανε μόλις τους 16 κατοίκους ανά τετρ. χλμ.⁷

Ως διοικητής της νήσου ορίστηκε βοεβόδας, χωρίς μόνιμο τουρκικό πληθυσμό, εκτός από ελάχιστους διοικητικούς υπαλλήλους και στρατιώτες⁸.

Σε κάθε χωριό, εκλέγονταν προεστοί, ιερείς και λαϊκοί ενώ τέσσερις «Μεγάλοι Προεστοί», «εκλεγόμενοι υπό του λαού», διοικούσαν από κοινού με τον βοεβόδα και τον καδή. Εξ αιτίας της μειωμένης παρουσίας των Τούρκων και του προνομιακού καθεστώτος, οι προεστοί διέθεταν τεράστιες αρμοδιότητες: έτσι, γύρω από την προυχοντική εξουσία, θα αποκρυσταλλωθούν οι κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις, χωρίς τις αναστολές μιας σημαντικής τουρκικής παρουσίας.

Ωστόσο, επειδή, κατά τον 18^ο αι., εντείνονται οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην αγροτική οικονομία, ενώ η οικονομική ανάπτυξη ενίσχυσε την παρουσία εμπόρων, ναυτικών και τεχνιτών, η παραδοσιακή ηγεσία του νησιού αρχίζει να αμφισβητείται και διαμορφώνονται δύο στρατόπεδα, σχηματοποιημένα στους λαϊκούς Καρμανιόλους και τους ολιγαρχικούς Καλικάντζαρους⁹.

Η ρωσική διοίκηση, που είχε εγκατασταθεί στο νησί το 1771-1774, εξ αιτίας των καταπιέσεων και των υπερβάσεων της¹⁰, μετρίασε τον ενθουσιασμό των Σαμίων για τους Ρώσους, ενώ πολλοί θα καταταγούν στα στρατεύματα του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο και θα διακριθούν στη συνέχεια στο κίνημα των Καρμανιόλων και στην Επανάσταση.

Η εξέγερση των Καρμανιόλων και ο βάρδος της

Το 1812, ο λαϊκός «ριμαδόρος» Αναγνώστης Σαλαμαλέκης, περιγράφει, σε 2.100 δεκαπεντασύλλαβους στίχους, τη σύγκρουση μεταξύ των δύο μερίδων, από τη δεκαετία του 1780: πληθαίνουν οι αντιδράσεις απέναντι στις αυθαιρεσίες των κοτζαμπάσηδων, και οι Σάμιοι διαμαρτύρονται ακόμα και στις οθωμανικές αρχές. Ωστόσο, οι Καλικάντζαροι, «άντ'ις διά νά παύωσι μάλιστα έπληθαιναν» τις υπερβάσεις «τά δίναν κεί πού θέλασι καί τούς πτωχούς έγδέναν»:

Τριάντα χρόνια καί έμπρός εκείνοι πού άρχεΰαν
τί κάναν καί τί πράττουσι τινές δέν τά ήξεΰραν, []
δέν είχαν τό πολιτικό, όλίγοι ξεΰραν πένα. []

⁴ Επαμεινώνδας Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τμ. Β', Σάμος 1881, σσ. 3-4.

⁵ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 65.

⁶ Ιωάννης Λεκάτης, «Συνοπτική περιγραφή της Νήσου Σάμου» (Παρουσίαση, σχόλια Μανόλη Βουρλιώτη), *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. 37-38, σσ. 17-32, σ. 31.

⁷ Κώστας Κόμης, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου: συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», στο *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» (στο εξής ΠΙΣΝΔ), Αθήνα 1992, σσ. 185-186.

⁸ Ι. Λεκάτης, *ό.π.*, σσ. 23-24. και Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 61.

⁹ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σσ. 79-82.

¹⁰ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σσ. 67-76.

τὸ ἄρχοντες πλιά δέν τζ' ἤθελαν διά νά εἶν' κεφάλι.
Ἔτζι ἐκάναν μερικοί σάν τούς ἀνθρωποφάγους
καί οἱ πτωχοί ἐψήνονταν στούς ἥλιους καί στούς πάγους¹¹.

Οἱ ἀντιδράσεις πολλαπλασιάζονται καί, ἀπό το 1805-1806, οἱ Καρμανιόλοι κατορθώνουν νά καταλάβουν τήν ηγεσία τῆς αυτοδιοίκησης, τήν οποία θά διατηρήσουν με διαλείμματα καί ἀνατροπές ἕως το 1812-1813.

Ἔτζι λοιπόν ἐκάνασι τά γνωστικά κεφάλια
δέν ξεύραν πώς θά τζακισθοῦν σάν πῆλινα τζουκάλια. []
Λοιπόν αὐτά ἐγίνονταν ἀπό περίσσα χρόνια
τρώγαν τό αἶμα τῶν πτωχῶν σάν τά κακά τελώνια.

Τον Μάρτιο τοῦ 1807, συγκαλεῖται ἡ λαϊκή ἐπαναστατική Συνέλευση τῶν κατοίκων ἀπό ὅλα τα χωριά, στήν οποία συμμετείχαν «περισσοί ἕως ἑπτὰ χιλιάδες». Ἐνας παλιός θεσμός τῆς τοπικῆς αυτοδιοίκησης θά προσλάβει νέο ἐπαναστατικό περιεχόμενο¹². [Στή μεγάλη Συνέλευση, ἀλλά καί στίς τοπικές Συνόδους, συμμετέχουν ὅλοι οἱ κάτοικοι, ἄνδρες καί γυναῖκες, ἐνῶ, στίς τακτικές Συνόδους, ἀντιπρόσωποι ἀπό ὅλα τα χωριά¹³]. Στό ἐξῆς, κάθε μεγάλη στιγμή τῶν κοινωνικῶν καί ἐθνικῶν ἀγῶνων θά σφραγίζεται ἀπό τή σύγκληση αὐτοῦ τοῦ υπέρτατου ὀργάνου τῆς αυτοδιοίκησης, κάποιον θά ἔλεγαν τῆς ἀμεσης δημοκρατίας, τοῦ «Κοινοῦ τῶν Σαμίων».

Δυό τρεῖς ἦτον ἀπό βραδύς, κι' ὅσο νά ξημερώση
γενῆκαν δέκα κι' ἑκατό κι' ἀκόμ' ἄλλοι καμπόσοι.... []
Καί ὀρκομώτησαν εὐθύς νά μήν ἀναλογίσουν,
νά κάμουν αὐτό π' ἀγαποῦν ἢ καί νά ξεψυχήσουν¹⁴.

Ἀμέσως το κίνημα θά ξαπλωθεῖ σε ὅλα τα χωριά:

...τέτοια ζῶν τί θέλομεν, σάν ἔχωμεν σκλαβίαν!
Ἄχι σκλαβιά βασιλική, ἀμή ἀπ' τούς δικούς μας,
ἀπ' τούς συμπατριώτας μας κι' ἀπό τούς προεστούς μας.
Ἡμεῖς δὲ νά δουλεύωμεν καί ἄλλοι νά τ' ἀρπούσι
ἐδῶ κι' ἐκεῖ κατὰ παντοῦ, νά τά διασκορποῦσι¹⁵.

Το 1808, ὁ λαός βάδισε πρὸς τή χώρα θέλοντας νά φονεύσει τὸν βοεβόδα *Μουσά ἀγά*, πού «εδείκνυτο εὐνοῦς πρὸς τούς Καλικαντζάρους». Τούρκοι, πού ἦρθαν ἀπό τήν Ἀσία, ἐξετέλεσαν δύο πρωταίτιους, τὸν *Καψάλη* καί τὸν *Λαγό*, οἱ ἐξεγερθέντες ὁμῶς τούς κατενίκησαν καί οἱ Καρμανιόλοι πήραν τήν ἐξουσία, μετὰ ἀπό νέα συνέλευση, ἐνῶ ὁ μέγας Προεστός, *Μανουήλ Στεφανής*, δραπετεύσε. Κοινωνικός καί ἐθνικός ἀγῶνας ταυτίζονται: «ὅς' ἦτον μέ τζ' ἀγαρηνοῦς ἦτον καλικατζάρου», «γιά ἀγάπη τῆς πατρίδος μας ἄς πάγη ἡ ζῶή μας», ἐνῶ ἀντιπαρτίθενται τα διαμετρικά ἀντίθετα ἀξιακά συστήματα τῶν ἀντιμαχομένων, «ἄλλος πολέμα γιά τιμὴ κι ἄλλος φλωριά νά πάρη»:

Σήμερον γεννηθήκαμε σήμερον νά χαθοῦμεν
καί εἰς τὰ χέρια τοῦ Μουσᾶ νά μήν παραδοθοῦμεν []
γιά ἀγάπη τῆς πατρίδος μας ἄς πάγη ἡ ζῶή μας. []
Κι ὅς' ἦτον μέ τζ' ἀγαρηνοῦς ἦτον καλικατζάρου,
ἄλλος πολέμα γιά τιμὴ κι ἄλλος φλωριά νά πάρη¹⁶.

¹¹ Το κείμενο τοῦ Ἀναγνώστη Σαλαμαλέκη, ἀπό τὸν Νικόλαο Σταματιάδη, *Σαμιακά, ἡτοι ἀνέλιξις τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς Σάμου δι' ἐπισήμων ἐγγράφων*, τμ. Β', σσ. 431-492, Σάμος 1908. [εδῶ σσ. 440-443].

¹² Βλ. Ἀλέξης Σεβαστάκης, *Τὸ κίνημα τῶν Καρμανιόλων στή Σάμο (1805-1812)*, ΠΙΣΝΔ, Ἀθήνα 1996, σσ. 33, 45.

¹³ Ἀλ. Σεβαστάκης, *Τὸ κίνημα ..., ὁ.π.*, σ. 75.

¹⁴ Ν. Σταματιάδης *Σαμιακά, ὁ.π.*, σ. 445.

¹⁵ Ν. Σταματιάδης *Σαμιακά, ὁ.π.*, σσ. 447-448.

¹⁶ Ν. Σταματιάδης *Σαμιακά, ὁ.π.*, σσ. 485-487.

Οι Τούρκοι ηττώνται και διαφεύγουν στη Μικρά Ασία, ενώ ο Μουσά συλλαμβάνεται μαζί με τους άνδρες του, και εκλιπαρεί να του χαρίσουν τη ζωή, όπως και έγινε. Με τη χρήση της βίας αλλά και της κατάλληλης τακτικής, οι Καρμανιόλοι θα υποχρεώσουν την τουρκική εξουσία να διορίσει νέον βοεβόδα, τον Βελή αγά, ο οποίος, «ήτο νευρόσπαστον των Καρμανιόλων, πράγματι κεκτημένων ήν εκείνος ονόματι μόνον είχε εξουσίαν»¹⁷.

Το 1813, οι Καλικάντζαροι επανήλθαν στην εξουσία, ενώ οι αρχηγοί των Καρμανιόλων εγκατέλειψαν το νησί, «οι δε Καλικάντζαροι την αρχήν καταλαβόντες, απέδωκαν τα ίσα, δημεύσαντες τα των Καρμανιόλων κτήματα, απαλλάκτως όπως συνέβαινε το πάλαι εν Σάμω επί του Πελοποννησιακού πολέμου κατά την μεταξύ της ολιγαρχικής και δημοκρατικής μερίδος πάλην»¹⁸.

Ο ηγέτης

Ο ηγέτης της σαμιακής επανάστασης, Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850), μία από τις σημαντικότερες επαναστατικές μορφές του '21, όταν ξέσπασε η επανάσταση, διέθετε ήδη πλούσιο επαναστατικό παρελθόν και πολύμορφη εμπειρία. Το αρχικό όνομά του ήταν *Γεώργιος Παπλωματάς*, από το επάγγελμα του πάμπτωχου πατέρα του. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχτηκε στην *Πορφυριάδα Σχολή* και, έφηβος ακόμα, πήγε στην Κωνσταντινούπολη, στον κληρικό και αγιογράφο αδελφό του· πήρε μαθήματα φιλοσοφίας και γραμματικών, ενώ, μετά το 1795, θα ζήσει στο Βουκουρέστι, αρχικά ως γραμματέας του Κωνσταντίνου Υψηλάντη και, εν συνεχεία, νεαρότατος, δεύτερος λογοθέτης του Αλέξανδρου Σούτσου.

Όταν ο ηγεμόνας επέστρεψε, το 1802, στην Κωνσταντινούπολη, τον ακολούθησε και ο Λογοθέτης, έχοντας αποκομίσει μεγάλη πολιτική εμπειρία, και έχοντας μάθει λατινικά και ιταλικά. Επιστρέφει στη Σάμο και συγκρούεται με τους «τυραννόφρονες», προεστούς και Τούρκους, οι οποίοι πέτυχαν σε μία πρώτη φάση την αποπομπή του, παρότι διέθετε ισχυρούς υποστηρικτές και ο *Πατριάρχης Καλλίνικος Ε'* (1801-1806, 1808-1809), με επιστολή του στον αρχιεπίσκοπο Σάμου *Δανιήλ*, επαινεί τον Λογοθέτη και επικρίνει την «απανθρωπίαν και αφιλοκαλίαν των προυχόντων Σαμίων»¹⁹. Διορίζεται Καπού-Κεχαγιάς (εκπρόσωπος της Σάμου στην Κωνσταντινούπολη), όμως, οι Καλικάντζαροι παρεμβαίνουν στην Πύλη, και δεν θα απέφυγε τον θάνατο αν ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης δεν δωροδοκούσε με 74.000 γρόσια τον Σεΐχ-ουλ-Ισλάμ, και ο Λογοθέτης απλώς εξορίζεται στον Άθωνα²⁰. Ας ακούσουμε για μια ακόμα φορά τον Αναγνώστη Σαλαμαλέκη:

Τόν Λογοθέτη ζήλευσαν πώς είχε πολιτείαν
καί είχε καί τήν μάθησιν κι είχε καί τήν άξίαν.
Σέ μίλημα, σέ γράψιμο πολλά 'ναι προκομμένος
Καί μεσ' στήν Πόλιν έτι δέ εΐναι πεφημισμένος. []
Οί άρχοντες τόν φθόνησαν κι' έκαμαν όμιλία
καί εις τήν Πόλιν έγραψαν πᾶσαν κατηγορία.

Στο Άγιον Όρος, γνωρίζεται με τον επίσης εξόριστο Γρηγόριο Ε', ενώ, το 1811, επιστρέφει στη Σάμο και αναδεικνύεται προεστός. Οι Καλικάντζαροι ανακατακτούν την εξουσία και τον διαβάλλουν στους Τούρκους. Διαφεύγει και πάλι, μεταμφιεσμένος, ενώ, μετά από περιπέτειες, φθάνει στην υπό γαλλική διοίκηση Κέρκυρα για να επιστρέψει λίγο μετά στην Κωνσταντινούπολη και στη Σάμο. Συλλαμβάνεται, κατορθώνει να αφεθεί ελεύθερος, πάλι με δωροδοκία, κρύβεται για μήνες στα βουνά του νησιού και, εν τέλει, κατα-

¹⁷ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', ό.π., σσ. 91-92.

¹⁸ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', ό.π., σ. 92.

¹⁹ Βλ. Αναστ. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1875, σσ. 407· βλ. και Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.

²⁰ Αλ. Σεβαστάκης, *Το κίνημα των Καρμανιόλων...*, ό.π., σσ. 34-38.

φεύγει στη Σμύρνη, όπου επαγγέλλεται τον γιατρό ή κατ' άλλους τον φαρμακοποιό. Εκεί θα γίνει μέλος της Φιλικής Εταιρείας και θα πάρει το νέο του όνομα, Λυκούργος!²¹

Από τον Απρίλιο του 1821 μέχρι το 1834, όσο θα διατηρηθεί ελεύθερη η Σάμος, ο Λογοθέτης θα παραμένει ο αδιαμφισβήτητος και αγαπημένος ηγέτης των Σαμιωτών που, υπό την ηγεσία του, θα αποκρούσουν και όλες τις απόπειρες των Τούρκων να ανακαταλάβουν τη Σάμο, η οποία απέχει ελάχιστα από τη μικρασιατική ακτή. Ο Λογοθέτης, πρώτος σε όλη την Ελλάδα, εισήγαγε, τον Μάιο του 1821, ένα πολιτειακό σχήμα τον «Στρατοπολιτικό Διοργανισμό», που θέσπιζε την καθολική ψηφοφορία και καθιέρωνε τη «λογοδοσία» των πολιτειακών οργάνων στο εκλογικό σώμα, μεταβάλλοντας την «κοινότητα» σε όργανο λαϊκής κυριαρχίας²². Η εκτελεστική εξουσία ήταν μονοπρόσωπη, συνδυάζοντας την άμεση δημοκρατία, στο επίπεδο λήψης αποφάσεων, και την αποτελεσματικότητα στην εκτέλεση.

Στη διάρκεια αυτών των χρόνων, δεν θα πάψουν οι συγκρούσεις με την ελληνική κυβέρνηση και τους εκπροσώπους της, ιδιαίτερα μετά την τραγωδία της Χίου, η οποία θα αποδοθεί από αρκετούς στην «αποκοτιά» του Λυκούργου και των Σαμιών²³. Τον Ιούνιο του 1822, ο Λογοθέτης θα συλληφθεί στο Άργος, και ο έπαρχος *Κυριακός Μώραλης* θα προσπαθήσει, σε συνεργασία με τους Καλικάντζαρους, να κάμψει το επαναστατικό φρόνημα των κατοίκων. Ωστόσο, ήδη από την 8^η Δεκεμβρίου του 1822, οι αντιπρόσωποι των δεκαοκτώ χωριών, «τὸν προεκλεχθέντα καὶ προσυστηθέντα ἑπαρχον τῆς πατρίδος ἀπὸ τοῦ νῦν ἀποφασίζουσι ὡς περιττόν, ὡς ἄχρηστον»²⁴, ενώ η απόκρουση των αποβατικών οθωμανικών δυνάμεων, τον Ιούλιο του 1824, και η ναυμαχία του Γέροντα θα οδηγήσουν στην επιστροφή του Λογοθέτη και την εκ νέου επιβολή του Στρατοπολιτικού Διοργανισμού.

Ο Διοργανισμός θα μείνει ανενεργός για δύο χρόνια· επί Καποδίστρια, με συναίνεση των Σαμιών, θα διοριστεί διοικητής ο Ιωάννης Κωλέττης, ενώ ο Λυκούργος θα διοριστεί διοικητής Λακωνίας και Μεσσηνίας έως το 1830. Εν τούτοις, επειδή η Σάμος έμεινε εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, οι Σάμιοι ίδρυσαν την ανεξάρτητη *Σαμιακή Πολιτεία*, το 1830 επανεισήγαγαν τον Διοργανισμό και συνέχισαν να αγωνίζονται μέχρι το 1834 για να ενωθούν με την Ελλάδα²⁵.

Ο Λογοθέτης αγωνίστηκε μέχρι τέλους να αποφευχθεί κάθε άμεση σχέση της Σάμου με την Πύλη και να καταβάλλεται φόρος απ' ευθείας στις εγγυήτριες δυνάμεις· ο όρος του δεν έγινε δεκτός και έτσι αρνήθηκε την προσφερόμενη σε αυτόν ηγεμονία, δηλώνοντας πως «εις το γήρας δεν γίνομαι προδότης της πατρίδος μου». Αμέσως μόλις διελύθη η

²¹ Την ίδια στιγμή, στη Σάμο, το 1818, ο Αριστείδης Παπάς μνεί στην Εταιρεία τον υποπρόξενο της Ρωσίας, Γεράσιμο Σβορώνο, ο οποίος προσπαθούσε να συμβιβάσει τους αντιμαχόμενους, τον αρχιεπίσκοπο Κύριλλο, τον ιεροδιάσκαλο Ιγνάτιο κ.λπ., ενώ, εν συνεχεία, ο Σβορώνος μύησε τον Κωνσταντίνο Λαχανά και πολλούς άλλους. Βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', ό.π., σ. 97.

²² Αλ. Σεβαστάκης, «Το κοινωνικό υπόβαθρο της Σαμιακής Επανάστασης», στο Αλέξης Σεβαστάκης, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, ΠΙΣ, «Νικόλαος Δημητρίου», σσ. 17-31.

²³ Βλ. Αλ. Σεβαστάκης, «Το “στρατοπολιτικόν σύστημα” Σάμου και η κεντρική ελληνική διοίκηση», στο Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, ό.π., σσ. 32-62, όπου και το κείμενο του Διοργανισμού. Επίσης, Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', ό.π., σσ. 306-307 και Αλ. Σεβαστάκης, *Το Δημόσιον δίκαιον της Σάμου κατά την Τουρκοκρατίαν, την Επανάστασιν και το Ηγεμονικό Καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 81-88.

²⁴ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', ό.π., σσ. 306-307· αναλυτικά, Κωνσταντίνος Μπέλης, *Μία καταγγελία εναντίον του επάρχου Κυριάκου Μώραλη στη Σάμο του 1822. Ο εσωτερικός αγώνας της νήσου και η επανάσταση*, Αθήνα 2008.

²⁵ Σύμφωνα με τον Οργανικό χάρτη της Ηγεμονίας, η διοίκηση του νησιού ασκούσαν από Ηγεμόνα χριστιανό ορθόδοξο, διορισμένο από τον σουλτάνο, και τέσσερις βουλευτές, εκλεγόμενους από τους πληρεξουσίους των χωριών της Σάμου οι οποίοι και συγκροτούσαν τη Γενική Συνέλευση. Πρώτος ηγεμόνας διορίστηκε ο *Στέφανος Βογορίδης* (1834-1851). Η Σάμος έμεινε υπό ηγεμονικό καθεστώς μέχρι το 1912, οπότε, επαναστάτησε και, με τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, κήρυξε την ένωσή της με την Ελλάδα, στις 11 Νοεμβρίου 1912.

Συνέλευση, που είχε αποφασίσει τη συνέχιση του αγώνα, είκοσι εννέα «Καλικάντζαροι» υπέγραψαν έγγραφο υποταγής καλώντας τον τουρκικό στόλο να προστατεύσει τους «πιστούς υπηκόους» του σουλτάνου!²⁶

Ο Λυκούργος θα αποχωρήσει εν τέλει από το νησί, μαζί με δύο χιλιάδες μαχητές και τις οικογένειές τους, που θα εγκατασταθούν στη νότιο Εύβοια. Θα χρηματίσει εν συνεχεία σύμβουλος επικρατείας και γερουσιαστής, και θα πεθάνει το 1850 στην Αθήνα. Μετά τον θάνατο του, βρέθηκε μια περίληψη της *Ερμηνείας της Αποκάλυψης* του Κύριλλου Λαυριώτη²⁷.

Ο Λογοθέτης, ως «καρμανιόλος» και Φιλικός, συνδύαζε το κοινωνικό και εθνικό στοιχείο του αγώνα, ενώ, ως οπαδός της γαλλικής Επανάστασης και «αγιορίτης» ή «λογοθέτης» στις αυλές των Φαναριωτών, αντλούσε ταυτόχρονα από το σύνολο σχεδόν των διαφορετικών παραδόσεων που άρδευαν τον προεπαναστατικό και τον επαναστατημένο ελληνισμό.

Η επαναστατική ηγεσία

Ο Λογοθέτης είχε μαζί του τη συντριπτική πλειοψηφία των Σαμιωτών, που συντάχθηκαν ενεργά με την Επανάσταση, όπως είχαν πάρει το μέρος των Καρμανιόλων στις συγκρούσεις που είχαν προηγηθεί. Αυτοί στελέχωσαν τις τέσσερις χιλιαρχίες που αντιμετώπισαν όλες τις τουρκικές επιβουλές, ενώ τους επικουρούσαν οι ονομαστές για την ανεξαρτησία και το θάρρος τους γυναίκες της Σάμου.

Οι αξιωματικοί των χιλιαρχιών έφεραν περικεφαλαία, από δέρμα και σίδηρο, με σταυρό, και τα αρχικά ΗΕΗΘ (ή ελευθερία ή θάνατος). Χαρακτηριστικές είναι οι προσωπικότητες των χιλιαρχων:

Στην πρώτη, ο γαμβρός του Λογοθέτη, καπετάν *Σταμάτης Γεωργιάδης*, είχε χρηματίσει δεύτερος καπετάνιος στον περιβόητο κουρσάρο Νικόλα Κεφάλα ενώ είχε φτάσει μέχρι τη Βραζιλία²⁸. Καταγόταν από οικογένεια προεστών²⁹, και είχε δώσει στα παιδιά του αρχαιοελληνικά ονόματα, Λεωνίδα, Ηρακλής και Κλεοπάτρα³⁰.

Ο *Μανώλης Μελαχροινός*, χιλιαρχος του Μεχμέτ-Αλή στην Αίγυπτο, εναντίον των Μαμελούκων, και φαλαγγάρχης του Ναπολέοντα, σκοτώθηκε στον εμφύλιο, τη δε χιλιαρχία του ανέλαβε ο *Μανώλης Αγγελινίδης*, που είχε πολεμήσει στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο και, υπό τον Ναπολέοντα, στην Αίγυπτο.

Ο *Κωνσταντής Λαχανάς* (1769-1842), διοικητής της τρίτης Χιλιαρχίας, πολέμησε στην Αίγυπτο το 1798 ενώ, στα 1805, εντάχθηκε στην κλέφτικη ομάδα του *Νικοτσάρα*. Σε μάχη, στον Στρυμώνα, διέσωσε την ομάδα από τον κλοιό χιλιάδων αντιπάλων και η περιοχή πήρε το όνομά του. Καπετάνιος στο ιδιόκτητο σκάφος του, «Πυθαγόρας», μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και κήρυξε πρώτος την επανάσταση, στις 18 Απριλίου 1821³¹.

Και ο τέταρτος χιλιαρχος, ο *Κωνσταντής Κονταξής*, χρημάτισε καπετάνιος κουρσάρικου.

Από αξιόπιστες πηγές γνωρίζουμε πως, από 215 καρμανιόλους, 72 ήταν караβοκέρηδες, 54 έμποροι, 39 τεχνίτες, 15 μοναχοί-ιερομόναχοι, 31 εκλεγμένοι αντιπρόσωποι, ένας ιατρός, δύο λογιότατοι, ένας τσομπάνης³². Προφανώς, οι αγρότες δεν είχαν καταγραφεί,

²⁶ Βλ. Γούδα, *Βίοι... Ζ'*, ό.π., σσ. 443-444.

²⁷ Βλ. Γούδα, *Βίοι... Ζ'*, ό.π., σσ. 445-446.

²⁸ Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., τμ. Β', σ.118.

²⁹ Βλ. Μανώλης Βουρλιώτης, «Οι τοπικοί προεστοί της Σάμου. Η περίπτωση των προγόνων του καπετάν Σταμάτη», *Αντιπελάργηση*, ό.π., σσ. 315-328.

³⁰ Μ. Βουρλιώτης, «Οι τοπικοί...», ό.π., σ. 327.

³¹ Επαμ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ό.π., σσ. 105-106. και Ν. Σταματιάδης, *Βιογραφία του Σαμίου οπλαρχηγού Κωνσταντίνου Λαχανά*, Σάμος 1906.

³² Αλ. Σεβαστάκης *Ιστορικά ανέλεκτα*, ό.π., σ. 177.

ωστόσο είναι συντριπτική η παρουσία εμπόρων, караβοκύρηδων, τεχνιτών κ.λπ. Και κάτι ανάλογο μαρτυρεί και η βιογραφία των γνωστότερων ηγετών του κινήματος:

Ο Χριστόδουλος Μπαρμπούνης, έμπορος από το Βαθύ, από τους πρώτους ηγέτες των Καρμανιόλων μαζί με τον караβοκύρη Χατζή Μιχάλη Αργύρη, ξεσήκωσαν τους κατοίκους στην επαναστατική σύνοδο του Μαρτίου 1807, η οποία ανέτρεψε τους Καλικάντζαρους, και, επικεφαλής εξακόσιων ενόπλων, κατενίκησαν τους Τούρκους και συνέλαβαν τον Χατζή Μουσα. Ο Μπαρμπούνης θα δολοφονηθεί από τους Καλικάντζαρους, τον Οκτώβριο του 1822³³.

Ο Χατζή Μιχάλης Αργύρης, μετά την εκδίωξη του Μώραλη, τον Δεκέμβριο του 1822, εκλέγεται πρώτος «Κοινός Κριτής» τον Απρίλιο του 1824, φυγάδες Καλικάντζαροι, σε επιδρομή τους, λαφυραγώγησαν το σπίτι του Αργύρη³⁴ και έβαλαν φωτιά στο σπίτι του Λαχανά προτού αποκρουστούν με βαρύτατες απώλειες.

Ο Χριστόδουλος Καψάλης, πεπαιδευμένος έμπορος από τον Παγώνδα, εκλέχθηκε το 1808, σε ηλικία 28 ετών, «Μεγάλος Προεστός». Το 1818-1819, μειείται στη Φιλική Εταιρεία, ενώ το 1822 εκλέγεται αντιπρόσωπος στην πρώτη Εθνοσυνέλευση.

Ο Χατζή Νικόλας Κατεβαίνης ήταν έμπορος και ένας από τους χρηματοδότες του Λογοθέτη, ο Διάκο-Δημήτρης Παπαντώνης ήταν караβοκύρης, ο Χατζηγιαννάκης Καπετανής, έμπορος-καρaboκύρης, ο Μανόλης Καραγιάννης, έμπορος, ο Αναγνώστης Αμοιρίσας, κτηματίας-έμπορος κ.λπ.

Η παιδεία και οι λόγιοι

Όπως αναφέρει ο Μανόλης Βουρλιώτης, μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι., η παιδεία βρισκόταν σε εμβρυώδες επίπεδο και συντηρούνταν στα μοναστήρια. Μαρτυρείται ένα σχολείο, το 1587, και ένα άλλο, στη Χώρα, κατά το 1757³⁵ ενώ, από τα τέλη του 18^{ου} αι., ιδρύονται «παιδαγωγεία» σε όλα τα μεγάλα χωριά και κόμεις³⁶. Η σημαντικότερη ήταν η Πορφυριάς, που ίδρυσε ο επίσκοπος Τυρολόης Πορφύριος (1701-1781), στο Καρλόβασι διακοσμημένη με αρχαία ανάγλυφα και επιγραφές, περιλάμβανε και μια δώροφη σειρά δωματίων για διδασκάλους και μαθητές, από τα χωριά της Σάμου ή «αλλοδαπούς»³⁷.

Για ευρύτερες σπουδές, κατευθύνονται στην Πάτμο, τη Χίο, τις Κυδωνίες και τη Σμύρνη, αλλά ελάχιστοι βγαίνουν στην Ευρώπη. Ένας από αυτούς, ο Ιώσηπος Δούκας, σπούδασε ιατρική και στο Παρίσι, ήρθε σε επαφή με τον Κοραή, ενώ δημοσίευε πολύ συχνά κείμενά του στον *Ερμή τον Λόγιο*³⁸. Στο πρώτο από αυτά, τον Οκτώβριο του 1816, υπενθυμίζει πως η αλληλοδιδασκτική «λαγκαστριανή» μέθοδος διδασκαλίας εφαρμοζόταν στην αρχαία Σπάρτη και στην Αθήνα του 1675, όπως την περιέγραψε ο De la Guilletiere:

... ή Μέθοδος αυτή είναι πατρική ήμῶν κληρονομία [] είναι λοιπὸν καταισχύνη ήμετέρα, φίλτατοι ὁμογενεῖς, ἐὰν τὴν ἀναγκαιοτάτην ταύτην Μέθοδον, ήτις εἶναι εὔρεσις τῶν ἐν-

³³ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ὁ.π.*, τμ. Β', σσ. 305-306 και Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά ανέλεκτα, ὁ.π.*, σσ. 177-218.

³⁴ Αλ. Σεβαστάκης, *ὁ.π.*, σ. 177.

³⁵ Μ. Βουρλιώτης, Μανόλης Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι και βιβλίο (1800 - 1839)*, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 1990, σ. 10.

³⁶ Ιωάννης Λεκάτης, «Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, Ιανουάριος 1989, τεύχ. 38-39, σσ. 27-32.

³⁷ Βλ. Ιωάννα Παραφέστα, «Η Πορφυριάδα Σχολή», στο, *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, *Πρακτικά Συμποσίου, 20-21 Δεκεμβρίου 1999*, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 2002, σσ. 175-177.

³⁸ Στα είκοσι ένα άρθρα, μεταφράσεις ή ανακοινώσεις του Ιώσηπου Δούκα στον *Λόγιο Ερμή*, περιλαμβάνεται μια εκτενής «Διατριβή περί Μεγαλοφυΐας», σε συνέχειες, και πολλές ανακοινώσεις για εξελίξεις στις φυσικές επιστήμες και την ιατρική. Βλ. *Ερμής Ο Λόγιο*, Στ', 390, 422, Ζ' 143, 145, 148, 338, 434, Η' 100, 109, 136, 142, 193, 222, 232, 263, 319, 440, 443, 498, 501, 572, 633, 689, Θ' 73. Βλ. και Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τα ελληνικά Προεπαναστατικά περιοδικά, Ευρετήρια. Β', Ερμής ο Λόγιο*, 1811-1821, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976. σ. 17.

δόξων ἡμῶν προγόνων, ἀμελῶμεν τοῦ νὰ εἰσαξῶμεν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς δυστυχοῦς ἡμῶν πατρίδος[]³⁹.

Από τους Σαμίους συνδρομητές δύο βιβλίων μπορούμε να συναγάγουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Στο πρώτο –ο *Αγάθων* του Βεϊλάνδου, σε μετάφραση Κούμα (1814)– αναφέρονται *εφτά* συνδρομητές, ανάμεσά τους ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ, δύο δάσκαλοι της Πορφυριάδας, ο *Θεοδόσιος Φραγκόπουλος* –μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Σάμου– ο *Αντώνης Γεωργιάδης*, αδελφός του Σταμάτη, στέλεχος των Καρμανιόλων. Για τα *Γραμματικά* του Κωνστ. Οικονόμου (1817), είχαν προεγγραφεί *εικοσιδύο* συνδρομητές, μεταξύ των οποίων έξι κληρικοί, ο Αντώνης Γεωργιάδης, ο Ιωάννης Λεκάτης, οι Μανώλης Μελαχροινός, *Ιωάννης Διακολιάς* και Σεβαστός Γιαγάς, χιλίαρχος και υποχιλίαρχοι στον επαναστατικό στρατό⁴⁰, και «ή φιλογενεστάτη κυρία Άννέτα Δοῦκα», μητέρα του Ιώσηπου.

..και οι 11 συνδρομητές που ταυτίστηκαν, χωρίς να υπολογιστούν οι επτανήσιοι πάροικοι, ανήκαν ή συμπαθούσαν το κίνημα των Καρμανιόλων. [] ...στους καταλόγους[] δεν απαντάται κανένας από την παράταξη των Καλικαντζάρων⁴¹.

Σημαντική υπήρξε η παρουσία και ο ρόλος των γυναικών στο κίνημα, γεγονός που συνδέθηκε με τη σαμιακή κοινωνία συνολικά⁴². Η Φωτεινή Σπάθη, «λογία κόρη και ποιήτρια», μεταφράστρια του Βολταίρου, μέλος των ηγετικών κύκλων της σαμιακής επανάστασης⁴³, είχε εκπαιδευτεί στη Σμύρνη και γνώριζε «καλά Ελληνικά» και γαλλικά, ενώ πιθανότατα είχε μεταφράσει και τη *Φαίδρα* του Ρακίνα⁴⁴.

Στη Σάμο, ο φωτισμός συνδέεται άμεσα με το κίνημα των Καρμανιόλων και εντάσσεται στο επαναστατικό κίνημα. Σχεδόν όλοι οι ηγέτες της επανάστασης υπήρξαν υποστηρικτές της «φιλοσοφίας» και στην «ηγετική ομάδα» της συμμετείχαν, όπως θα δούμε, οι γνωστότεροι λόγιοι, ο Ιωάννης Λεκάτης και ο Γεώργιος Κλεάνθης, ο οποίος γράφει σε ένα εφηβικό ποίημα του, το 1818-1819 :

Έως πότε τυραννία / Έως πότε άμαθεια
τών κακών ό άρχηγός / Ζήτω ή φιλοσοφία
προχωρείτω ή παιδεία / τών καλών ή χορηγός!⁴⁵

Ο λόγιος

Ο *Ιωάννης Λεκάτης* (1778-1860), γιος ιερέα, σπούδασε στην Πορφυριάδα Σχολή, στην Πάτμο και τη Χίο, όπου έμαθε ιταλικά και γαλλικά. Στη συνέχεια, χρημάτισε *γραμματέας* του αρχιεπισκόπου Κύριλλου. Η Επανάσταση στη Μολδοβλαχία τον βρήκε στη Χίο όπου βρισκόταν για σπουδές⁴⁶. Επέστρεψε αμέσως στη Σάμο, όπου προσπάθησε να παρασύρει ορισμένους προεστούς να κηρύξουν την επανάσταση στο νησί, αλλά αυτοί «εξέλαβον

³⁹ *Ερμής ο Λόγιος*, τμ. Στ', 1816, σσ. 386-390.

⁴⁰ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 129.

⁴¹ Μ. Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι και βιβλίο, ό.π.*, σσ. 12-15.

⁴² Ο Επ. Σταματιάδης αναφέρεται, κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Καρμανιόλων, στην περίπτωση ξυλοδαρμού και αφοπλισμού δεκαμελούς τουρκικού αποσπάσματος από δύο(!) γυναίκες του Μαραθοκάμπου. Βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 92.

⁴³ Βλ. Ανακρέων Σταματιάδης, *Οι Δελφινόσημοι, ήτοι περί του αρχαιότερου οικογενειακού κορμού της νήσου Σάμου από του έτους 1620 και εντεύθεν*, Αθήνα 1933, σ. 232.

⁴⁴ Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σσ. 200-201. Βλ. Α. Καπώλη-Κεντούρη, «Προβληματισμοί στη θεατρική σκηνή της Σάμου στα χρόνια της Επανάστασης με αφορμή "ένα χειρόγραφο"», *Συμπόσιο Σαμιακής Λογοτεχνίας. Πρακτικά, Πυθαγόρειο 22-24 Απριλίου 1988*, Αθήνα 1989, σσ. 263-268.

⁴⁵ Δημοσθένης Σουβαλιτζής, *Ο Τυρταίος της Σάμου, ήτοι συλλογή των σωζομένων ποιημάτων του Σαμίου ποιητού Γ. Κλεάνθους*, Αθήνα 1871, σ. 156.

⁴⁶ Αλέξης Σεβαστάκης, *Οι Καρμανιόλοι στην επανάσταση της Σάμου, Ιωάννης Λεκάτης, Διογένης*, Αθήνα 1980, σσ. 9-11.

τους λόγους του ως πυρεσσούσης κεφαλής υπηνέμα αποκυήματα»⁴⁷. Όταν κηρύχθηκε η Επανάσταση, ορίστηκε Γραμματέας του Γενικού Διοικητηρίου, με Διοικητή τον Λυκούργο Λογοθέτη, ενώ χρημάτισε πληρεξούσιος στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση του 1825 και, επί Καποδίστρια, Γενικός Αστυνόμος της Σάμου⁴⁸. Όταν, μετά το 1830, αποφασίστηκε από τις εγγυήτριες δυνάμεις να μην περιληφθεί η Σάμος στο νέο κράτος, διαμορφώθηκαν τρεις πτέρυγες: οι καλικάντζαροι υποστήριζαν την αποδοχή της υποταγής στην τουρκική επικυριαρχία, ο Λογοθέτης πρότεινε αποδοχή του καθεστώτος της αυτονομίας, χωρίς σχέσεις με την Τουρκία, ενώ η τρίτη άποψη, την οποία υποστήριζε και ο Λεκάτης (για πρώτη φορά σε σύγκρουση με τον Λογοθέτη), δεν δεχόταν καμία λύση εκτός από την ένωση⁴⁹.

Το 1831, αγόρασε τυπογραφείο και ανάμεσα στα βιβλία που τύπωσε ήταν και η τραγωδία του Βολταίρου, *Ο Φανατισμός ή ο προφήτης Μωάμεθ*, σε μετάφραση της Φωτεινής Σπάθη. Εν τέλει, θα συμπορευτεί με τον Λογοθέτη στην εξορία, μετά το 1834, ενώ τον ίδιο χρόνο, γράφει τη *Συνοπτική περιγραφή της Ν. Σάμου*⁵⁰. Επέστρεψε στη Σάμο σε προχωρημένη ηλικία, επί ηγεμονίας Βογορίδη, και συμμετείχε, το 1849, στον μεγάλο επαναστατικό αγώνα για την ανατροπή του ηγεμόνα. Ήταν η τελευταία μεγάλη καρμανιόλικη επανάσταση. Πράγματι, στις 7 Σεπτεμβρίου 1849, οι 88 πληρεξούσιοι «κωμοπόλεων και χωριών», σε Γενική Συνέλευση στον Πύργο, ανακήρυξαν τον Λεκάτη πρόεδρο της «Γενικής τών Σαμίων Συνελεύσεως». Στις 13 Σεπτεμβρίου, ο Λεκάτης προτείνει στη Συνέλευση, που γινόταν μέσα στον ναό της «Παναγίας» του χωριού Πύργος, να ψηφιστεί η καθαίρεση του τυράννου Βογορίδη. Επειδή ορισμένοι αντιπρόσωποι φοβήθηκαν να υπογράψουν, ο νεαρός *Αλέξης Αλέξης*, γιός καρμανιόλου, έκλεισε τις πόρτες της εκκλησίας μέχρις ότου υπογράψουν όλοι. Ο Βογορίδης, όμως, είχε τη στήριξη της αγγλικής πρεσβείας και οι Τούρκοι έστειλαν στρατεύματα για να καταστείλουν την εξέγερση.

Εν τέλει, οι Τούρκοι χορήγησαν γενική αμνηστία από την οποία εξαιρούσαν τον Αλέξη, οκτώ ηγέτες της εξέγερσης και τον Λεκάτη, ως πρόεδρο της «Προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής», τον οποίο καλούσαν να εγκαταλείψει τη Σάμο, ενώ οργάνωσαν μυστική επιχείρηση για τη σύλληψή του, την 1^η Απριλίου 1850. Αμέσως, ξέσπασε ένοπλη εξέγερση στο νησί και εξακόσιοι ένοπλοι Σάμιοι, με αρχηγό τον Αλέξη, κύκλωσαν το λιμάνι απαιτώντας την απελευθέρωση του Λεκάτη. Οι συγκρούσεις διήρκεσαν τέσσερις ημέρες και σκοτώθηκαν δύο από τους οπλαρχηγούς των επαναστατών, ενώ οι Τούρκοι είχαν 33 νεκρούς και 100 τραυματίες.

Τελικώς, στις 7 Απριλίου, μετέφεραν τον γηραιό επαναστάτη δέσμιο στις φυλακές της Πόλης, όπου κινδύνεψε να πεθάνει από αιματουρία εξ αιτίας των ξυλοδαρμών. Πλέον όμως, οι ίδιοι οι Εγγλέζοι οργάνωσαν την αποχώρηση του Βογορίδη, στις 20 Μαΐου 1850. Ήταν η τελευταία επανάσταση των Καρμανιόλων, η οποία είχε εν τέλει στεφθεί με επιτυχία, και οι νέοι ηγεμόνες θα χρησιμοποιήσουν τον Λεκάτη ως δικαστικό και συντάκτη νόμων. Η τελευταία του ενέργεια πριν πεθάνει, το 1860, ήταν η σύνταξη «Απανθίσματος εγχωρίων Νόμων με βάσιν την Γαλλικήν Νομοθεσίαν, το Ρωμαϊκόν δίκαιον και την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου»⁵¹.

Ο «ποιητής»

⁴⁷ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 100.

⁴⁸ Βλ. Αλ Σεβαστάκης, *Οι Καρμανιόλοι, ό.π.*, σσ. 14-31.

⁴⁹ Τόσο έντονη ήταν η σύγκρουση ώστε ο χιλιάρχος Σταμάτης Γεωργιάδης, ο γαμβρός του Λυκούργου, τον απείλησε ότι «δεν θα διστάσει να πάρει χήρα στο σπίτι του τη γυναίκα του Λυκούργου και αδελφή του»! Βλ. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 533.

⁵⁰ Ιωάννης Λεκάτης, «Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, Ιανουάριος 1989, τεύχ. 38-39, σσ. 17-32.

⁵¹ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Γ', σσ. 110-194 και Σεβαστάκης, *Οι Καρμανιόλοι, ό.π.*, σσ. 53-75.

Ο ποιητής της επανάστασης ήταν ανιψιός του Λυκούργου Λογοθέτη, ο *Γεώργιος Διακωγεωργίου* (1801-1839), γνωστός ως *Κλεάνθης*, από το ψευδώνυμό του στη Φιλική Εταιρεία. Ο Κλεάνθης σπούδασε στην Πορφυριάδα και στο *Φιλολογικό Γυμνάσιο* της Σμύρνης, όπου ακολούθησε τον θείο του, και ταξίδεψε στη Γαλλία και την Ιταλία. Το 1819, υπηρέτησε ως γραμματέας του Μητροπολίτη Κυρίλλου· από το 1821 έως το 1828, χρημάτισε γραμματέας του Κοινού της Σάμου, ενώ συμμετείχε και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις με το νεότευκτο σκάφος «Αχιλλέας» του Σταμάτη Γεωργιάδη⁵², του οποίου θα νυμφευτεί την κόρη, Κλεοπάτρα. Από το 1830 έως το 1833, ήταν Γραμματέας των Σαμιακών Εθνοσυνελεύσεων και συμμετείχε στην ηγεσία της αδιάλλακτης «μερίδας»⁵³.

Το 1834, όταν τα τουρκικά στρατεύματα αποβιβάζονται στο νησί, ανακηρύσσεται πρόεδρος της Επαναστατικής Επιτροπής στην ΙΑ' Γενική Συνέλευση. Η τελευταία του προκήρυξη, απευθυνόμενη στον αρχηγό των τουρκικών στρατευμάτων, Χασάμπεη, διακηρύσσει:

Τὸ φονάζομε χιλιάδαις μυριάδαις φορές σὲ ὄλαις τὶς συνελεύσεις μας ὅτι ἐμεῖς δὲν προσκυνοῦμε, ἀλλὰ θὰ μεταναστεύσωμε εἰς τὴν Ἑλλάδα. Φεύγομε, φεύγομε, δὲν προσκυνοῦμε...⁵⁴

Ο Κλεάνθης πέθανε στην Κάρυστο, σε ηλικία 38 ετών. Ήταν ο βάρδος της επανάστασης του 1821, με ποιητικό έργο που πολλοί παρομοίασαν με εκείνο του Κάλβου. Στο έμμετρο δράμα, *Χαρίδημος ο Σάμιος*⁵⁵, τονίζει:

Κάλλιο κλαρὶ παρὰ κλουβὶ μὲ διαμαντένιας πέτραις, []
Ὦς πότε θὰ τὸ γράφωμε, ὡς πότε θὰ τὸ λέμε;
Ραγιάδες δὲν γινόμασθε, Τοῦρκο δὲν προσκυνᾶμε!⁵⁶

Το έργο αναφέρεται στον αγώνα για την ένωση με την Ελλάδα και, όπως καταδεικνύει ο Β. Πούχνερ, ο Κλεάνθης επέλεξε αυτή τη μορφή «προπαγάνδας» διότι, στη Σάμο, είχαν ήδη πραγματοποιηθεί θεατρικές παραστάσεις όπου πιθανότατα είχε ήδη συμμετάσχει ο ίδιος καθώς και η έφηβη γυναίκα του, Κλεοπάτρα⁵⁷.

Σε όλους τους στίχους του της τελευταίας περιόδου, διαφαίνεται η έντονη νοσταλγία του για τη Σάμο, όταν ζούσε εξόριστος στην Εύβοια,:

Στ' ἀκρογιάλι ρωτῶ τῆς Μυκόνου
καὶ ἡ ἠχὼ μ' ἀπαντᾷ βραχνά:
–Εβασίλειψ' ὁ ἥλιος τῆς Σάμου
στὶς Καρύστου τὰ μαῦρα βουνά.

Η στάση ζωής του διαγράφεται με ενάργεια στους στίχους που ακολουθούν :

Ἦ δοξασμένος ἀποθνήσκω,
ἢ ζῶ συντρίβων καὶ πατῶν
τοῦ ἐπαράτου Βογορίδου
τὸν ἀνυπόφορον ζυγὸν⁵⁸.

Τα «φλογισμένα ράσα»

⁵² Κώστας Καραθανάσης, «Γεώργιος Κλεάνθης, η ζωή και το έργο του», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Απρίλιος 1985, σσ. 83-85, και Κώστας Καραθανάσης, *Γεώργιος Κλεάνθης, ο Σαμιώτης εθνικός βάρδος*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995.

⁵³ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σ. 498.

⁵⁴ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σσ. 590-592· Γεώργιος Κλεάνθης, *Άπαντα*, (επιμ. Μ.Γ. Βαρβούνης), ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1995.

⁵⁵ Κλεάνθης, *Άπαντα*, σσ. 215-298.

⁵⁶ Κλεάνθης, *Άπαντα, ό.π.*, σσ. 215-298.

⁵⁷ Βάλτερ Πούχνερ, «Στα μετόπισθεν της επανάστασης: Ο αγώνας της Σάμου για την ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα (1830-1834) και το Θέατρο· *Χαρίδημος ο Σάμιος* (1832) του Γεωργίου Κλεάνθη και το πατριωτικό δράμα», *Σαμιακές Μελέτες*, τόμ. Ζ', Αθήνα 2006, σσ. 297-349.

⁵⁸ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Β', σσ. 590-592 και Κλεάνθης, *Άπαντα, ό.π.*

Πουθενά αλλού, ίσως, αυτή η τετριμμένη έκφραση δεν ανταποκρίνεται τόσο στην πραγματικότητα όσο στη Σάμο. Όντως, στο πλευρό του Λογοθέτη, δίπλα στο ξίφος, την πέννα και τη λύρα, θα βρεθεί και το «ράσο». Η σχέση των Καρμανιόλων με την εκκλησία οφείλει τα μέγιστα στον προκάτοχο του Κυρίλλου, τον αρχιεπίσκοπο Δανιήλ Κομνηνό (1743-1815), προκαθήμενο για πολλά χρόνια της εκκλησίας, από το 1784. Ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος (1780-1850), που τον διαδέχτηκε, το 1815, καταγόταν από τα Τρίκαλα και υπήρξε μαθητής του Κοσμά του Αιτωλού.

Αν και αντίπαλος των Καλικαντζάρων, διέθετε ισχυρούς προστάτες στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε ζήσει επί πολλά χρόνια.

Όταν ο Πατριάρχης εξέδωσε τον αφορισμό της Επανάστασης, ο Κύριλλος αρνήθηκε να τον κοινοποιήσει, ως προϊόν βίας, παρά τις πιέσεις των Καλικαντζάρων. Συμμετείχε ενεργά στην Επανάσταση, ως μέλος της Φιλικής, ευλόγησε τη σημαία της και, φορώντας κοκκινωπή φουστάνελα και ζωσμένος τα φουσεκλίκια, συμμετείχε αυτοπροσώπως στις μάχες. Γι' αυτό και κυκλοφόρησε και σχετικό δίστιχο:

Μιά νέα βγήκε μόδα στην Άγιά-Παρασκευή,
Έγινε ό Δεσπότης λιάπης, έβαλε και τὸ σπαθί⁵⁹.

Πολλοί ιερείς και μοναχοί του νησιού βρίσκονταν δίπλα στους επαναστάτες. Χαρακτηριστικός ο περιπετειώδης βίος του λογίου ιερομόναχου *Ιγνάτιου*, ο οποίος γεννήθηκε στα Κύθηρα το 1770/75, ήρθε στη Σάμο μαζί τον αδελφό του, τον μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Σάμου Θεοδόσιο, και εκπαιδεύτηκε στην Πάτμο και τη Χίο. Το 1821, η Επανάσταση τον βρήκε δάσκαλο στην Ελληνική Σχολή Βαθέως. Επειδή οι επαναστάτες είχαν έλλειψη από μπαρούτι, μαζί με τους μαθητές του, με τις στοιχειώδεις γνώσεις χημείας του, κατασκεύασε πυρίτιδα⁶⁰. Ως ηγούμενος της μονής Ζωοδόχου Πηγής, εξορίστηκε το 1841 για στάση εναντίον του ηγεμόνα Βογορίδη και εν τέλει θανατώθηκε από τους Τούρκους, κατά τη διάρκεια του κινήματος του 1849-1850⁶¹.

Μετά από πρόταση του Ιωάννη Λεκάτη, το 1829, τα περισσότερα μοναστήρια δέχθηκαν να αναλάβουν τα έξοδα των σχολείων του νησιού. Γενικότερα, δεδομένης της έλλειψης πλουσίων εμπόρων, η εκπαίδευση θα παραμένει αποκλειστική μέριμνα της Εκκλησίας μέχρι την Επανάσταση.

Στη Σάμο, σύμφωνα με εκκλησιαστική απογραφή του 1830, υπηρετούσαν 153 ιερείς, 83 ιερομόναχοι, 13 ιεροδιάκονοι και 86 μοναχοί⁶², ένα σημαντικό ποσοστό των οποίων συμμετείχε ενεργά στο επαναστατικό κίνημα και, το 1834, αποχώρησαν από τη Σάμο τουλάχιστον 28 καταγεγραμμένοι στους καταλόγους κληρικοί⁶³.

Η σχέση της τοπικής Εκκλησίας με την Επανάσταση έχει τις ρίζες της στο ίδιο το κίνημα των Καρμανιόλων, και ίσως αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της ίδιας της ανάπτυξής του. Ο *Αλέξης Σεβαστάκης*, ερευνητής του κινήματος, τονίζει:

Το κίνημα των Καρμανιόλων ηγεμονεύει ιδεολογικά όχι μόνο στην συλλογική συνείδηση, αλλά και στο χώρο της εκκλησιαστικής συσσωμάτωσης. Ο αρχιεπίσκοπος Σάμου, οι Ηγούμενοι των μονών, η στρατιά των μοναχών και ο εφημεριακός κλήρος καλύπτουν με το κύρος της ορθοδοξίας και της επί αιώνες πνευματικής παρουσίας τους την επαναστατική δράση των Καρμανιόλων⁶⁴.

⁵⁹ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Δ', Σάμος 1891, σ. 240.

⁶⁰ Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Ιγνάτιος Ιερομόναχος. Ένας απλός δάσκαλος στη Σάμο», *Αντιπελάργηση, ό.π.*, σσ. 267-303 και Αλέξανδρος Σταθάκιος, *Παράδοση και εκμοντερνισμός στη Σαμιακή κοινωνία*, Σάμος 2000, σ. 31.

⁶¹ Αλ. Σφοίνη, «Ιγνάτιος...», *ό.π.*, σσ. 267-303, Σταθάκιος, *Παράδοση ...*, *ό.π.*, σ. 33.

⁶² Σταθάκιος, *Παράδοση ...*, *ό.π.*, σ. 31 και Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων και μοναχών, μια απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830», *Αντιπελάργηση*, Αθήνα 1992, σ. 386.

⁶³ Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός...», *ό.π.*, σσ. 397-398.

⁶⁴ Αλέξης Σεβαστάκης, «Το “Στρατοπολιτικόν σύστημα” Σάμου και η Κεντρική Ελληνική Διοίκηση»,

Χαρακτηριστικά, στην πρώτη επιτροπή που στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, το 1805, για να εκθέσει τα παράπονα των Σαμιωτών κατά των εγχώριων προεστών και των Οθωμανών συμμάχων τους, συμμετείχε και ένας εκπρόσωπος της Εκκλησίας, ο ιερομόναχος *Ιωακείμ*⁶⁵. Ο Δανιήλ, πιστός στις ευαγγελικές επιταγές, είχε ήδη αρνηθεί να εισπράξει τις οφειλόμενες εισφορές των φτωχών αγροτών, σε αντίθεση με την πρακτική των κοτζαμπάσηδων, με συνέπεια να κατηγορηθεί ότι υποστηρίζει τους Καρμανιόλους. Επί πλέον, είχε αποδεχτεί την περιστολή της δικαστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας και παρέπεμπε τους κληρικούς στα πολιτικά δικαστήρια. Μάλιστα, κάποια στιγμή, επειδή γινόταν κατάχρηση της ανέγερσης ναϊσκων, έπαψε να δίνει άδειες κατασκευής των, «η δε λελογισμένη αυτή πράξις αυτού εξήγειρε τον μη κατ' επίγνωσιν ζήλον ενίων θρησκομανών, οίτινες ήρξαντο κατηγορούντος του εναρέτου ιεράρχου και μορφήν δυσσεβείας αυτώ αποδιδόντες»⁶⁶. Ο Κύριλλος, όταν ανέλαβε την ηγεσία της τοπικής εκκλησίας, έχτισε λοιμοκαθαρτήριο, νοσοκομείο για τους άπορους, σχολεία, κάνοντας τον *Λόγιο Ερμή* της Βιέννης να αναφερθεί ιδιαιτέρως εγκωμιαστικά στο έργο του. Σημειώνει ο *Λόγιος Ερμής* του Μαρτίου του 1816:

Ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Σάμου Κύριος Κύριλλος, μόλις ἐπάτησε τὸ ἔδαφος τῆς ἐπαρχίας του καὶ ἀμέσως ἐφρόντισε νὰ καθοδηγήσῃ τὸ λογικόν του Ποίμνιον εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀρετῆς καὶ δόξης. []...σχολεῖα λοιπὸν ἐσυστήθησαν ἔνθα πρότερον δὲν ὑπῆρχαν... Λαζαρέτα καὶ Νοσοκομεῖα ἀνεγείρονται πρὸς θεραπείαν τῶν πτωχῶν καὶ διαφύλαξιν τῆς ζωῆς πολυτίμων πλασμάτων...⁶⁷

Εξ άλλου, όπως είδαμε, είχε προσφύγει στον Νικόλαο Μουρούζη, τον δραγουμάνο του στόλου, για να «ελαφρυνθούν οι παραφορτωμένες με φόρους κοινότητες»⁶⁸, ενώ, σε απαντητική επιστολή του, στις 19.1.1819, ο τελευταίος τον πληροφορεί ότι θα κάνει ό,τι περνάει από το χέρι του για να στηρίξει τα δίκαια των φτωχών της νήσου. Ο ανειμίος του Δανιήλ, *Ιερομόναχος Παρθένιος* (1763-1833), ηγούμενος της Μονής του Τιμίου Σταυρού, από το 1817 μέχρι τον θάνατό του, συνέθεσε ακόμα και τρεις εκκλησιαστικούς-επαναστατικούς ύμνους οι οποίοι εψάλλονταν στις εκκλησίες. Τον έναν από αυτούς συνέθεσε το 1826, όταν ο τουρκικός στόλος προσπάθησε να καταλάβει τη Σάμο.

Ὁ χριστεπώνυμος λαὸς ὁ ἐν Σάμῳ, δόξαν Χριστῷ διαπαντὸς ἀναπέμπει, ἰδὼν τὴν λύτρωσιν αὐτοῦ διὰ σταυροῦ, ἐκ τῆς φονικῆς χειρὸς, χαλεπῶν ἄλλοφύλλων, ὅτι ἐπανεστήσαν ἀπὸ γῆς, καὶ θαλάσσης, κατασπαράξαι θέλοντες αὐτὸν, ἀλλὰ θεόθεν αἰσχύνης ἐπλήσθησαν⁶⁹.

Όταν ο Κύριλλος εγκατέλειψε τη Σάμο, το 1834, άφησε πίσω του βιβλία του Βολταίρου, συγγράμματα ιατρικής στα γαλλικά και τα ιταλικά, καθώς και όργανα αστρονομίας, φυσικής και ιατρικής⁷⁰.

Στην πραγματικότητα, η τοπική Εκκλησία δεν ήταν απλώς «σύμμαχος» των Καρμανιόλων αλλά *συστατικό στοιχείο* του κινήματός τους. Εξ άλλου, η ιδεολογία τους αποτελούσε μία σύνθεση μεταξύ της Ορθοδοξίας και των ιδεωδών της γαλλικής Επανάστασης. Θεωρούσαν την «αρετήν του Ευαγγελίου» ως βάση για να αντιταχθούν στον «δεσποτισμόν του Τυράννου αιμοβόρου εχθρού του χριστιανικού ονόματος» και την πίστη «ως

στο Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου, *Σαμιακές μελέτες*, τμ. 1, Πορεία, Αθήνα 1995, σ. 104.

⁶⁵ Για τα εισοδήματα κληρικών και μονών, βλ. και Αλέξης Σεβαστάκης, *Ιστορικά Νέου Καρλοβάσου Σάμου, 1768-1840*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1995, σσ. 102-112.

⁶⁶ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό.π.*, τμ. Δ', σ. 237.

⁶⁷ *Ερμής ο Λόγιος, ό.π.*, τμ. Στ', 1916, σ. 96.

⁶⁸ Ευαγγ. Ι. Ζαφείρης, «Κύριλλος, ο θρυλικός δεσπότης της Σάμου κατά την επανάσταση», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τεύχος 31-32, Απρίλιος 1985, σσ. 138-142.

⁶⁹ Κώστας Καραθανάσης, «Εκκλησιαστικοί επαναστατικοί ύμνοι», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τεύχος 31-32, Απρίλιος 1985, σ. 16.

⁷⁰ Χρ. Λάνδρος, «Όνομαστικός...», *ό.π.*, σσ. 393-394, και Αλ. Σταθάκιος, *Παράδοση...*, *ό.π.*, σ. 31.

δύναμη και αιτία αντίστασης», ενώ οι ηγέτες των Καρμανιόλων συμμετέχουν ενεργά στη ζωή της εκκλησίας⁷¹.

Η σχέση των Σαμίων με την Εκκλησία είναι τόσο ισχυρή, ώστε μόνο στο Νέο Καρλόβασι, στην περίοδο 1768-1832, καταμετρώνται, επί συνόλου 350 επωνύμων, τριάντα με την προσθήκη της λέξης «χατζή», τριάντα έξι με τη λέξη «παπά», δέκα με τη λέξη «διάκω», δηλαδή πάνω από το 20% των επωνύμων υποδήλωνε μια σχέση με την Ορθοδοξία⁷². «Η έξαρση της χριστιανικής πίστης και η αυξανόμενη επιρροή της Ορθοδοξίας παρατηρείται κατά την περίοδο 1790-1815»⁷³, δηλαδή κατά την περίοδο της ανόδου και της κυριαρχίας των Καρμανιόλων!

Χαρακτηριστική είναι η επιμονή, ακόμα και κατά την τελευταία φάση του κινήματος, τη «Σαμιακή Πολιτεία» (1830-1834), στους δεσμούς του ελληνικού έθνους με τη θρησκεία, τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, όπως εκφράζεται στη διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης των αντιπροσώπων των χωριών:

“Εκαστον έθνος διακρίνεται από τρεις χαρακτήρας, από την θρησκείαν, από την ήθικην και από την διάλεκτον, οι δέ Έλληνες και ήμεις οι Σάμιοι ιδιαιτέρως, χρεωστώμεν να διατηρώμεν και τὰ τρία ταῦτα και έπειδή πολλοί καταφρονοῦσιν άναφανδόν την θρησκείαν μας, τή διάλεκτόν μας και ήθικην μας, όσοι τοιοῦτοι να άποκλείονται τών πολιτικῶν και στρατιωτικῶν ύπουργημάτων⁷⁴.

Η κοινωνία

Ο συνθετικός αυτός χαρακτήρας της σαμιακής επανάστασης αποτελεί, εν πολλοίς, αντανάκλαση της ίδιας της σαμιακής οικονομίας και κοινωνίας.

Κατ' αρχάς, η Σάμος, σε αντίθεση με τη Χίο και τη Σμύρνη, δεν διέθετε «διεθνοποιημένα» αστικά στρώματα και διανοήση, ενώ η παρουσία των Τούρκων ήταν ασθενέστερη. Μόνον προς τα τέλη του 18^{ου} αι., θα αρχίσει να αναπτύσσεται με ταχύτητα μια εμπορική, βιοτεχνική και ναυτική δραστηριότητα, η οποία θα παραμένει συνδεδεμένη με την τοπική παραγωγή και όχι με κάποια διεθνή μεταπρατική δραστηριότητα.

Οι Σαμιώτες ναυτικοί προέρχονται συχνά από τις τάξεις των μικροϊδιοκτητών ή ακτημόνων αγροτών, που ρίχνονται στη θάλασσα, την πειρατεία και το εμπόριο για να επιβιώσουν. Στο τέλος του 18^{ου} αι., οι ναυτικοί υπολογίζονται, σύμφωνα με προξενική έκθεση, στις 2.000 άτομα⁷⁵, ενώ αναπτύσσονται πολλά βοηθητικά επαγγέλματα, ταρσανάδες, βαφεία, βυρσοδεψεία κ.λπ., καθώς και εργαστήρια μεταποίησης των εξαγόμενων προϊόντων. Σύμφωνα με την απογραφή του 1828, υπήρχαν 1.045 «εργαστήρια», 93 μύλοι και 146 ελαιοτριβεία. Αναφέρονται δε και 11 εσνάφια⁷⁶, ενώ μόνο οι κάτοικοι του Νέου Καρλοβάσου κατείχαν ογδόντα σκάφη πρώτης και δευτέρας κλάσεως⁷⁷.

Στα τέλη, λοιπόν, του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι., σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, ο «δευτερογενής» και ο «τρίτογενής» τομέας απασχολούσαν πάνω από 4.000 άτομα, δηλαδή το 25-30% του ενεργού πληθυσμού. Παράλληλα, παρόλο που η Σάμος δεν διέθετε κάποια μεγάλη πόλη, αυξάνεται ταχύτατα ο πληθυσμός στα εμποροναυτικά, εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα. Το Βαθύ πέρασε από τους 1.600 κατοίκους, το 1677, στους 4.173 το

⁷¹ Βλ. Αλ. Σταθάκιος, *Παράδοση ...*, ό.π., σ. 31, και Αλέξης Σεβαστάκης, «Η θεμελίωση της Σαμιακής Πολιτείας 1830-1834 (με ανέκδοτα έγγραφα)», *Σαμιακές μελέτες*, τμ. 2, Πορεία, Αθήνα 1996.

⁷² Αλέξης Σεβαστάκης, *Ιστορικά Νέου Καρλοβάσου ...*, σ. 43.

⁷³ Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Νέου Καρλοβάσου*, ό.π., σ. 45.

⁷⁴ «Πρακτικά της εν χώρα τοπικής Συνελεύσεως των Σαμίων τη 7^η Ιουνίου 1830», στο Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, ό.π., σσ. 101-102.

⁷⁵ Κων. Βακαλόπουλος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, και Νάξο στα 1828», περ. *Μνημοσύνη*, τ. 6 (1976-1977), Αθήνα 1977, σ. 269.

⁷⁶ Χρ. Λάνδρος, «Ονομαστικός ...», ό.π., σ. 385, Αλ. Σεβαστάκης, *Το κίνημα των Καρμανιόλων...*, ό.π., σσ. 103-104.

⁷⁷ Ι. Λεκάτης, «Συνοπτική ...», ό.π., σημ. 25, σσ. 28, 32.

1828, ενώ και το *Λιμάνι του Βαθιού* είχε 1.261 κατοίκους. Οι *Μυτιληνοί* αυξήθηκαν από 800 σε 2.929 άτομα, ο *Μαραθόκαμπος* από 800 σε 3.020, το *Νέο Καρλόβασι* έφτασε τις 2.213 κατοίκους⁷⁸. Σε ένα σημαντικό ποσοστό, η αύξηση του πληθυσμού οφειλόταν σε μετανάστευση πληθυσμού από την Πελοπόννησο –ιδιαίτερα μετά τα Ορλωφικά– και τα Επτάνησα. Οι Επτανήσιοι είχαν στα χέρια τους ένα μεγάλο μέρος της ναυτικής και εμπορικής δραστηριότητας.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., ιδιαίτερα ύστερα από τη συνθήκη του Κουτσούκ Καϊναρτζίκ, αναπτύχθηκε στη Σάμο μικρού μεν εκποπίσματος πολυάριθμος όμως εμπορικός στόλος, που διακινούσε την τοπική εμπορευματική παραγωγή, κυρίως οίνων μαύρων και μοσχάτων, σταφίδας, λαδιού, ξυλείας, προς τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, της Μικρασίας, της Ελλάδας, της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου, Κύπρου και Αλεξάνδρειας απόπου μετέφερε στο νησί αποικιακά είδη για τις ανάγκες των κατοίκων⁷⁹.

Ο αυξανόμενος εκκρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής επιταχύνουν και τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Αυξάνονται οι ακτήμονες, ενώ η φορολογία και η τοκογλυφία (μέχρι 2% μηνιαίως)⁸⁰ γίνονται διαρκώς επαχθέστερες και καθιστούν τους αγρότες ευνοϊκούς αποδέκτες των νέων ιδεών.

Η «συνάντηση» των αναπτυσσόμενων κοινωνικών στρωμάτων με τους ακτήμονες και τους φτωχούς αγρότες –με ιδεολογικούς «μεσολαβητές», μια Εκκλησία που έμοιαζε να εμπνέεται από τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους, καθώς και ένα μικρό αλλά εξαιρετικά δραστήριο στρώμα διανοουμένων και επαναστατών, που είχαν αναμειχθεί ενεργά στους ναπολεόντειους πολέμους και «μετακένωσαν» στο νησί τα ιδεώδη της γαλλικής Επανάστασης– θα αποτελέσει τη βάση πάνω στην οποία θα οικοδομηθεί τόσο το κίνημα των «Καρμανιόλων», όσο και γενικότερα το επαναστατικό «θαύμα» της Σάμου.

Η διαρκώς ισχυροποιούμενη τάξη των караβοκυρών και των εμποροπραγματευτών αποτέλεσε την ωστική δύναμη για την εμφάνιση επαναστατικού κινήματος, που αποσκοπούσε στην κατάκτηση της Κοινοτικής εξουσίας. [] Από των αρχών του 19ου αι. η κίνηση σχηματοποιήθηκε στην φατρία των «Καρμανιόλων», που «...ελευθεριάζοντες εχόρευον εν ταις πλατείαις την καρμανιόλαν» των Γάλλων επαναστατών και στη φατρία των «Καλικαντζάρων», που συσκέπτονταν και συνωμοτούσαν τις νύχτες⁸¹.

Χαρακτηριστική είναι φράση επιστολής που έστειλαν οι Επίτροποι προς τον Λογοθέτη, τον Σεπτέμβριο του 1807: «τοιαύτη δαιμονική ιδέα τούς έκυριευσεν τόν στοχασμόν και θέλουν νά εΐναι τὰ πάντα κοινὰ»⁸². Ο Σαλαμαλέκης επισημαίνει αυτούς τους βαθύτατους μετασχηματισμούς:

Γιατί τώρα οί άνθρωποι δέν εΐναι σάν άλλότες
Όλ' άνοιξαν τὰ μάτια τους, δέν εΐναι σάν έτότες []
Ός και οί ζευγολάτιδες πού σήκωναν τζ' άλέτραις
Κι'αυτοί άνοιξαν τὰ μάτια τους κι εΐγήνηκαν καθρέπταις⁸³.

Και αν, στη Χίο, ή ακόμα περισσότερο στη Σμύρνη, το κίνημα του διαφωτισμού συνδέθηκε αποφασιστικά με τους μεγαλεμπόρους και αποσκοπούσε μάλλον σε εκπαιδευτικούς στόχους, στη Σάμο, θα αποκτήσει εθνικά και κοινωνικά επαναστατικά χαρακτηριστικά, μια σύνθεση που ίσως δεν θα βρεθεί πουθενά αλλού στην επαναστατημένη Ελλάδα. Οι Καρμανιόλοι θα αποτελέσουν την κινητήρια δύναμη της Επανάστασης του '21, στην ο-

⁷⁸ Κόμης, «Πληθυσμός και οικισμοί...», *ό.π.*, σσ. 191-192, 219.

⁷⁹ Αλέξης Σεβαστάκης, «Το κίνημα των “Καρμανιόλων” και ο “Στρατοπολιτικός Διοργανισμός” της νήσου (1800-1834)», *Το νησί της Ήρας, Επτά ημέρες, Καθημερινή*, 9 Αυγούστου 1998.

⁸⁰ Βλ. Ελευθερία Ζέη, «Ο καρπός του φτωχού και κύριος του δέντρου: από την ιστορία της μικρής ιδιοκτησίας στη Σάμο (18^{ος} -19^{ος} αι.)», στο *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, *Πρακτικά Συμποσίου, 20-21 Δεκεμβρίου 1999*, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 2002, σσ. 75-89.

⁸¹ Αλέξης Σεβαστάκης, «Το κίνημα των “Καρμανιόλων”...», *Καθημερινή, ό.π.*

⁸² Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', σ. 436, Αλ. Σεβαστάκης, *Το κίνημα...*, *ό.π.*, σ. 75.

⁸³ Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, τμ. Β', σ. 466.

ποία θα προσδώσουν εξ αρχής και χαρακτήρα κοινωνικό, εναντίον των Καλικαντζάρων, οι οποίοι θα προσπαθήσουν να την αποτρέψουν και θα συνεχίζουν τις απόπειρες να επανακτήσουν την εξουσία, συμμαχώντας είτε με την κεντρική διοίκηση, είτε, μετά το 1834, και πάλι με τους Τούρκους.

Εντελώς σχηματικά, στη Σάμο, θα ηγεμονεύσει μια επαναστατική «μικροαστική» τάξη, εμπόρων, караβοκυραίων και τεχνιτών, η οποία θα λειτουργεί ως μια οιονεί «εθνική αστική τάξη». Εξ άλλου, τα εισοδήματά τους ήταν μάλλον μικρά, γι' αυτό οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις ήταν περιορισμένες και οι «αστοί» βρίσκονταν πολύ κοντά στους τεχνίτες, τους ναυτικούς και τους αγρότες. Ακόμα και οι Καλικάντζαροι στήριζαν την υπεροχή τους όχι τόσο στις μεγάλες κτηματικές περιουσίες τους, αλλά μάλλον στη χρήση των προνομίων της προυχοντικής τους θέσης, την ενοικίαση των φόρων και την τοκογλυφία⁸⁴.

Η παράδοση της αυτοδιοίκησης αφορούσε και στη δικαστική εξουσία και, μέχρι και το 1834, συνέδεε το δίκαιο της Σάμου με τη βυζαντινή παράδοση και το λαϊκό δίκαιο⁸⁵.

Εν τέλει, διαμορφώθηκε ένα μικτό δικαϊκό σύστημα όπου συνυπήρχαν τρεις θεσμοί, καθώς και ένα λαϊκό εθιμικό δίκαιο: η δικαστική εξουσία ασκούνταν από τη δημογεροντία, ενώ δικαστήριο που απαρτιζόταν από τους τέσσερις μεγάλους Προεστούς, με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο, επέβαλλε ποινές, μέχρι το 1821 – κυρίως εξωεκκλησιασμούς ή αφορισμούς. Ταυτόχρονα, λειτουργούσε και εκκλησιαστικό δικαστήριο για θέματα όπως διαζύγια κ.λπ. – ενώ υπήρχε και παρέμβαση της τουρκικής εξουσίας με τον καδή⁸⁶.

Μετά την Επανάσταση του '21, επιβάλλεται ένα ενιαίο σύστημα δικαίου από τον *Στρατοπολιτικό Διοργανισμό*: οι τρεις Πολιτικοί κριτές, που εκλέγονται από συνέλευση των «δεκαοκτώ χωριών» της νήσου, οφείλουν «να κρίνωσιν ὅλας τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις κατὰ τὸ Νομικὸν τοῦ Ἀρμενοπούλου», ο δε αρχιεπίσκοπος απλώς θέτει στις αποφάσεις τη σφραγίδα «βεβαιοῖ». Τέλος, οι ἔφοροι των χωριών συγκροτούν το «Εἰρηνοποιὸ Κριτήριον», που δικάζει μικροδιαφορές⁸⁷. «Στο (δε) εμπορικό δίκαιο δεν εισήγαγε τον γαλλικό εμπορικό κώδικα. Απέφυγε να προσφύγει σε “ξένα” πρότυπα παρά την επί δεκαετίες ιδεολογική σχέση του κόμματος των “καρμανιόλων” με τη Γαλλική Επανάσταση και τις ιδέες της»⁸⁸.

«Φέραμε πίσω αυτά τ' ανάγλυφα μιας τέχνης ταπεινής»

Ο *Δαίμων Σεληναίος*, το σατιρικό έργο του Κλεάνθη που γράφτηκε το 1834, σατιρίζει τους Καλικάντζαρους και τον προαλειφόμενο νέο ηγεμόνα της Σάμου, θεωρείται δε ένα από τα πρώτα κοινωνικά/σατιρικά ποιήματα της νεώτερης Ελλάδας. Ο *Σεληναίος Δαίμων* εμφανίζεται τη νύκτα, όπως όλοι οι Καλικάντζαροι, και καλεί σε σύνοδο τους «δαίμονας» και «Καταχθονίους» και εξαγγέλλει τα πιστεύω του: το δίκαιο του ισχυροτέρου είναι ο φυσικός νόμος, ενώ η ισότητα συνιστά μία φενάκη:

Ἴσότης φύσει δὲν ὑπάρχει
Ἢ δύναμις δὲ μόνη ἄρχει
Παντοῦ ὡς φύσις ἀρετῆς.
Ἢ δύναμις γεννᾶ τὸν νόμον
Ἢ δύναμις τὸν ἐκτελεῖ
Ἢ Δύναμις ἄρ' αὐτογνώμων
Δικαιοσύνη καὶ Βουλή⁸⁹.

⁸⁴ Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ὁ.π.*, τμ. Δ', σ. 449.

⁸⁵ Αλ. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο (1550-1912)*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 15.

⁸⁶ Αλ. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και... ὁ.π.*, σσ. 15-20.

⁸⁷ Αλ. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και... ὁ.π.*, σσ. 25, 27-29.

⁸⁸ Αλ. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και... ὁ.π.*, σ. 27.

⁸⁹ Γεώργιος Κλεάνθης, *Ἄπαντα, ὁ.π.*, σ. 87.

Προφανώς, για τον Κλεάνθη και τους Καρμανιόλους, ισχύουν τα διαμετρικώς αντίθετα, ο φυσικός νόμος είναι η ισότητα, ενώ η παιδεία και η γνώση αποτελούν το θεμέλιο του επαναστατικού κινήματος και των πολιτικών δικαιωμάτων, σύμφωνα με τις αρχές του επαναστατικού Διαφωτισμού, τον οποίον ενστερνίζονται οι επαναστάτες:

Σχολεία τι μᾶς ὠφελούσι;
Σκότος καὶ φῶς δὲν συμφωνοῦσι
Ἄπο ἡμᾶς λοιπὸν μακράν. []

Ἄν ἔλειπεν ὀλωσδιόλου
Τοῦ Καρλοβάσου ἢ Σχολῆ
Οὐδ' ἐπανάστασις καθόλου,
Οὐδὲ ἄλλη τις Βουλή
Οὐδ' ἀγῶνες ἄλλοι πλέον
Τὸ σύστημά μας τὸ ἀρχαῖον
Νὰ ἀναστήσωμεν λαμπρὸν⁹⁰.

Το περιβόητο σχήμα του Γιάννη Κορδάτου, για τις «κινητήριες» δυνάμεις της Επανάστασης, θα βρει –εν μέρει– την επιβεβαίωσή του στη σαμιακή Επανάσταση. «Εν μέρει», διότι δεν θα επιβεβαιωθεί ως προς την Εκκλησία, η οποία όχι μόνο δεν θα συνταχθεί με τους Καλικάντζαρους αλλά, αντίθετα, θα αποτελέσει τον κατ' εξοχήν φορέα της εκπαίδευσης και εγχώριο διερμηνευτή της ιδεολογίας της γαλλικής Επανάστασης, υπό το πρίσμα της εγχώριας παράδοσης, δηλαδή, της Ευαγγελικής ισότητας. Η Ορθοδοξία, συμπαρατασσόμενη με τους Καρμανιόλους, επιτρέπει τη μαζική προσχώρηση των αγροτών και προσδίδει πλειοψηφικά χαρακτηριστικά στο κίνημα.

Η Σάμος συνιστά το επιτυχημένο υπόδειγμα μιας αυτόκεντρης, ριζοσπαστικής και ταυτόχρονα ισορροπημένης επαναστατικής διαδικασίας, μιας ολοκληρωμένης και συνθετικής έκφρασης του ελληνικού διαφωτισμού, όπου τα δάνεια, από τη γαλλική Επανάσταση, στοιχεῖα εντάσσονται οργανικά στον ιδεολογικό καμβά του ελληνικού κόσμου. Εδώ, το διαφωτιστικό πρόταγμα θα έχει μεταβληθεί ολοκληρωτικά σε ιθαγενές λαϊκό κίνημα. Εδώ, τα διεστῶτα μέλη του ελληνικού παλιμψηστου θα έχουν, επί τέλους, αναχωνευτεί σε έναν ενιαίο οργανισμό.

Αυτό που δεν κατόρθωσε ποτέ να επιτύχει ο ελληνικός διαφωτισμός, η ελληνική επανάσταση, η ελληνική κοινωνία. Διότι, εν τέλει, προς τον φωτισμό και την παλιγγενεσία θα βαδίσουμε με τον Κοραή, τον Ψαλίδα και τον Παμπλέκη, παράλληλα με τον Αθανάσιο Πάριο και τον Γρηγόριο Ε', με τον Ανώνυμο της Νομαρχίας και τον Μαυροκορδάτο, ενώ ο Καταρτζής, ο Ρήγας, η Φιλική, ο Λυκούργος Λογοθέτης, θα εκφράζουν τη συνθετική δυνατότητα ενός ακέραίου και ενιαίου οργανισμού. Όμως, ο Καταρτζής δεν θα δημοσιεύσει τίποτε όσο ζούσε, ο Ρήγας θα εξοντωθεί στις απαρχές του διαβήματός του, η «Φιλική Εταιρεία» θα σβήσει μέσα από την ίδια την επιτυχία του αρχικού της διαβήματος, ενώ ο Λογοθέτης είναι ο μόνος που θα ευτυχήσει να δει το όραμά του να γίνεται πράξη στην ιδιαίτερη πατρίδα του και, ταυτόχρονα, θα μείνει με τον καημό του ανολοκλήρωτου. Όχι μόνο η Ελλάδα δεν θα ακολουθήσει το σαμιακό πρότυπο, αλλά και η ίδια η Σάμος θα μείνει εκτός ελλαδικού κράτους, ενώ ο ίδιος δεν θα διαδραματίσει μείζονα ρόλο στο πανελλήνιο θέατρο.

Η Σάμος, βέβαια, δεν διέθετε τα μεγέθη που θα της επέτρεπαν να ηγεμονεύσει στην ελληνική πνευματική και πολιτική ζωή. Δεν διέθετε την έκταση, τον πληθυσμό, τους λογίους, τους εμπόρους, ούτε πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες πανελληνίας εμβέλειας ενώ η έλλειψη οικονομικών, κοινωνικών και πνευματικών συνθηκών ανάλογων με της Σάμου διαμόρφωνε ένα ριζικά διάφορο πλαίσιο. Γι' αυτό και όλοι οι πρωταγωνιστές του σαμιακού επαναστατικού κινήματος θα νιώθουν σαν το ψάρι έξω από το νερό μακριά από

⁹⁰ Γεώργιος Κλεάνθης, *Ἄπαντα*, ό.π., σ. 88.

το νησί τους. Γι' αυτό και ο γηραιός Ιωάννης Λεκάτης θα επιστρέψει σε αυτήν για να δώσει την ύστατη επαναστατική μάχη.

Η «άγρια ανωμαλία» της Σάμου αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη μορφή αυτού του αυτόκεντρου συνθετικού μοντέλου, ένα «μονοπάτι χαμένο μέσα στο δάσος», που μας προϊδεάζει για το τι θα μπορούσε να είναι εν τοις πράγμασι ο ελληνικός διαφωτισμός και η ελληνική επανάσταση αν είχαν κατορθώσει να υπερβούν τον «καημό της ρωμιοσύνης».

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, «Νέες ειδήσεις για τα νησιά Σύρα, Σάμο, Σίφνο, και Νάξο στα 1828», περ. *Μνημοσύνη*, τ. 6 (1976-1977), Αθήνα 1977, σ. 269.

Βουρλιώτης, Μανόλης, «Οι τοπικοί προεστοί της Σάμου, Η περίπτωση των προγόνων του καπετάν Σταμάτη», στο *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» (ΠΙΣΝΔ), Αθήνα 1992, σσ. 315-328.

Βουρλιώτης, Μανόλης, *Καρμανιόλοι και βιβλίο (1800 - 1839)*, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 1990.

Γούδας, Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τμ. Ζ', Αθήνα 1875.

Ερμής ο Λόγιος, τμ. Στ', 1816, Ανατύπωση ΕΛΙΑ, Αθήνα 1989, σσ. 386-390.

Ζαφείρης, Ευάγγελος, «Κύριλλος, ο θρυλικός δεσπότης της Σάμου κατά την επανάσταση» στο *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τεύχος 31-32, Απρίλιος 1985, σσ. 138-142.

Ζέη, Ελευθερία, «Ο καρπός του φτωχού και κύριος του δέντρου: από την ιστορία της μικρής ιδιοκτησίας στη Σάμο (18^{ος} -19^{ος} αι.)», στο *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Πρακτικά Συμποσίου, 20-21 Δεκεμβρίου 1999, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 2002.

Καψάλη-Κεντούρη, Α., «Προβληματισμοί στη θεατρική σκηνή της Σάμου στα χρόνια της Επανάστασης με αφορμή "ένα χειρόγραφο"», *Συμπόσιο Σαμιακής Λογοτεχνίας. Πρακτικά, Πυθαγόρειο 22-24 Απριλίου 1988*, Αθήνα 1989, σσ. 263-268.

Καραθανάσης, Κώστας, «Γεώργιος Κλεάνθης, η ζωή και το έργο του», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Απρίλιος 1985.

Καραθανάσης, Κώστας, «Εκκλησιαστικοί επαναστατικοί ύμνοι», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. 31-32, Απρίλιος 1985.

Καραθανάσης, Κώστας, *Γεώργιος Κλεάνθης, ο Σαμιώτης εθνικός βάρδος*, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1995.

Κλεάνθης, Γεώργιος, *Άπαντα*, (επιμ. Μ.Γ. Βαρβούνης), εκδ. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 1995.

Κόμης, Κώστας, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου· συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος» στο *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1992.

Κορδάτος Γιάννης, *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1924.

Λαμπρινός, Γιώργης, *Μορφές του Εικοσιένα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.

Λάνδρος, Χρ., «Ονομαστικός κατάλογος των εν Σάμω ιερέων, ιερομονάχων και μοναχών, μια απογραφή των κληρικών της Σάμου το 1830» στο *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1992.

Λεκάτης, Ιωάννης, «Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου» (Παρουσίαση, σχόλια Μανόλη Βουρλιώτη), *Σαμιακή Επιθεώρηση*, Ιανουάριος 1989, τ. 38-39, σσ. 17-32.

Μπέλης, Κωνσταντίνος, *Μία καταγγελία εναντίον του επάρχου Κυριάκου Μόραλη στη Σάμο*

* Στη βιβλιογραφία περιλαμβάνονται τα έργα που σχετίζονται άμεσα με το κείμενο ή των οποίων γίνεται μνεία σε αυτό και όχι η γενικότερη σχετική βιβλιογραφία.

- του 1822. Ο εσωτερικός αγώνας της νήσου και η επανάσταση, Αθήνα 2008.
- Negri, Antonio, *L' anomalia selvaggia. Saggio su potere e potenza in Baruch Spinoza*, Feltrinelli, Μιλάνο, 1981.
- Παραφέστα, Ιωάννα, «Η Πορφυριάδα Σχολή», στο *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ός} αιώνες)*, Πρακτικά Συμποσίου, 20-21 Δεκεμβρίου 1999, Αδελφότητα Σαμίων Αθηνών, Αθήνα 2002.
- Πούχνερ, Βάλτερ, «Στα μετόπισθεν της επανάστασης: Ο αγώνας της Σάμου για την ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα (1830-1834) και το Θέατρο· Χαρίδημος ο Σάμιος (1832) του Γεωργίου Κλεάνθη και το πατριωτικό δράμα», Σαμιακές Μελέτες, τόμ. Ζ', Αθήνα 2006, σσ. 297-349.
- Σακελλαρίου, Μιχαήλ, *Σαμιακά*, Μυρμιδόνες, Αθήνα 2010.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο (1550-1912)*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Το Δημόσιον δίκαιον της Σάμου κατά την Τουρκοκρατίαν, την Επανάστασιν και το Ηγεμονικό Καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Το κίνημα των Καρμανιόλων στη Σάμο (1805-1812)*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1996.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Ιστορικά Νέου Καρλοβάσου Σάμου, 1768-1840*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1995.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, *Οι Καρμανιόλοι στην επανάσταση της Σάμου, Ιωάννης Λεκάτης, Διογένης*, Αθήνα 1980.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, «Το κοινωνικό υπόβαθρο της Σαμιακής Επανάστασης», στο Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 2005, σσ. 17-31.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, «Το “στρατοπολιτικόν σύστημα” Σάμου και η κεντρική ελληνική διοίκηση» στο Αλ. Σεβαστάκης, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 2005, σσ. 32-62.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, «Ανθρωπολογία ήτοι ατελές σχεδιάσμα μικρών βιογραφιών» στο *Ιστορικά ανάλεκτα*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 2005, σσ. 177-218.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, «Η θεμελίωση της Σαμιακής Πολιτείας 1830-1834 (με ανέκδοτα έγγραφα)», *Σαμιακές μελέτες, τόμ. 2*, Πορεία, Αθήνα 1996.
- Σεβαστάκης, Αλέξης, «Το κίνημα των “Καρμανιόλων” και ο “Στρατοπολιτικός Διοργανισμός” της νήσου (1800-1834)», *Το νησί της Ήρας, Επτά ημέρες, Καθημερινή*, 9 Αυγούστου 1998.
- Σκληρός, Γεώργιος, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Εκδόσεις Σοσιαλιστικού Κέντρου, Αθήνα 1922 (1η εκδ. 1907).
- Σουβαλτζής, Δημοσθένης, *Ο Τυρταίος της Σάμου, ήτοι συλλογή των σωζομένων ποιημάτων του Σαμίου ποιητού Γ. Κλεάνθους*, Αθήνα 1871.
- Σταματιάδης, Ανακρέων, *Οι Δελφινόσημοι, ήτοι περί του αρχαιοτέρου οικογενειακού κορμού της νήσου Σάμου από του έτους 1620 και εντεύθεν*, Αθήνα 1933.
- Σταματιάδης, Επαμεινώνδας, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τόμοι Α' - Ε', Σάμος 1881.
- Σταματιάδης, Νικόλαος, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων*, τμ. Α-Β', 1908.
- Σταματιάδης, Νικόλαος, *Βιογραφία του Σαμίου οπλαρχηγού Κωνσταντίνου Λαχανά*, Σάμος 1906.
- Σφοίνη, Αλεξάνδρα, «Ιγνάτιος Ιερομόναχος. Ένας απλός δάσκαλος στη Σάμο (τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αι.)» στο *Αντιπελάργηση, Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, ΠΙΣΝΔ, Αθήνα 1992, σσ. 267-303.
- Σταθάκιος, Αλέξανδρος, *Παράδοση και εκμοντερνισμός στη Σαμιακή κοινωνία*, Σάμος 2000.
- Φραγκίσκος, Εμμανουήλ, *Τα ελληνικά Προεπαναστατικά περιοδικά, Ευρετήρια. Β', Ερμής ο Λόγιος, 1811-1821*, επιμ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1976.